

Crimean Tatar folklore, 3) works of ancient writers and thinkers, scientists and lexicographer of the East, religious thinkers of the Muslim world and the Muslim holy book – the Koran, 4) literary works of the Crimean Tatar poets and writers, 5) research notes government officials, anthropologists, travelers, historians, linguists and cultural studies on the culture of the Crimean Tatars, 6) the works of the classical teachers of popular education, 7) modern ethnopedagogical, educational and psychological research.

Key words: *sources of research, pedagogy of the Crimean Tatar people.*

Дата надходження статті: «7» жовтня 2013 р.

УДК 37.001.32(477.43/44)»18/19»(09)(045)

Н.Ю.БАЛАБУСТ,
аспірантка
(м.Кам'янець-Подільський)

Джерельна база історико-педагогічного дослідження щодо становлення і розвитку педагогічної освіти в Подільській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

В статті проаналізовано матеріали фондів державних архівів Києва, Вінниці та Хмельницького щодо розвитку освітянської сфери Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської держави, становлення педагогічної освіти у зазначений період, висвітлено імперську політику царського уряду щодо підготовки вчительських кадрів, матеріально-технічної бази навчальних закладів, соціального і матеріального становища педагогічних працівників регіону тощо. Особливо важливе значення мають архівні матеріали з фондів 707, 442, 315, 301 Центрального державного історичного архіву в м. Києві, фондів 55, 57, 63, 64, 65, 66, 67, 228, 233, 315, 319, 684 Хмельницького обласного державного архіву, фондів 16, 20, 48, 54, 698 Вінницького обласного державного архіву.

Ключові слова: *Поділля, джерельна база, архіви, фонди, педагогічна освіта, навчальні заклади, підготовка педагогічних кадрів, імперська політика, царський уряд.*

Постановка проблеми у загальному вигляді... В умовах реформування національної освіти в Україні, коли дослідниками, вченими та педагогами-практиками ведеться активний пошук нових форм і методів роботи вчительських кадрів з підростаючим поколінням, звернення до історії педагогічної освіти Поділля другої половини XIX – початку XX ст. дає можливість глибше з'ясувати стан підготовки вчителів у імперські часи, краще зрозуміти політику царського уряду в цій сфері, механізм функціонування освітньої сфери Подільської губернії в зазначений період.

Вклад основного матеріалу... Важливе місце в цьому питанні належить архівним установам, зокрема Центральному державному історичному архіву України у м. Києві, Хмельницькому та Вінницькому обласним державним архівам. Їх фонди розподіляються на три періоди: дорадянський (імперський), радянський та період незалежності України. Нас цікавлять найбільше документи періоду Російської імперії (1793-1917 рр.), коли Правобережжя, зокрема й Поділля, були інкорпоровані до складу Російської держави. В архівах широко представлені фонди установ освіти: Київського навчального округу, місцевих училищ, гімназій, духовної семінарії, реальних і комерційних училищ, приватних навчальних закладів тощо. Серед документів зберігаються різні звіти про стан освіти на Поділлі, про підготовку педагогічних кадрів, навчальні програми, списки учнів та вчителів, бухгалтерські документи, описи бібліотечних фондів тощо [2, с.4–5].

Великий обсяг невикористаних раніше матеріалів знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Фонд 707 Київського навчального округу, що опікувався освітніми закладами Київської, Подільської, Волинської, Полтавської та Чернігівської губерній, містить дані про початкові та середні школи, гімназії, вчительські семінарії, вчительські інститути, їх кадровий потенціал, кількість учнів і студентів, стан матеріально-технічної бази, соціальне та матеріальне становище педагогічних працівників і учнів, описи бібліотечних фондів, вимоги до навчальних підручників і посібників, наочних форм (карт, схем, діаграм, таблиць) тощо. Так, наприклад, у 1864 р. відбулися реформи початкової та середньої освіти. 14 липня було затверджено «Положення про початкові народні училища», яким передбачалося збереження сільських і повітових шкіл міністерства народної освіти, а також епархіальних шкіл та училищ інших державних відомств та запровадження єдиних шкільних програм. Цього ж року почав діяти новий статут гімназій, що поділялися тепер на повні – семикласні (класичні, реальні) та неповні – чотирикласні (прогімназії). В 1871 р. реальні гімназії перетворюються на реальні училища з профорієнтацією. Робота жіночих закладів регламентувалася положенням 1860 р., за яким

навчання тривало сім, а пізніше – вісім років. Випускниці восьмого класу одержали право на вчителювання [3, с.52–55].

Важливим джерелом вивчення вищезазначеної проблеми стали щорічні звіти попечителя Київського навчального округу про стан та розвиток освітньої сфери в регіонах, зокрема й в Подільській губернії [4], статистичні таблиці щодо складу вчительського і учнівського контингентів, їх облаштування [5], про стан педагогічних курсів [6] тощо.

У фонді 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського геерал-губернатора» міститься багато матеріалів щодо відкриття нових навчальних закладів, зокрема й в Подільській губернії, про вчительський склад, зміцнення і розвиток матеріальної бази таких закладів, бухгалтерські документи, звіти та інформації.

Фонд 127 «Київська духовна консисторія» містить низку матеріалів щодо становлення і розвитку духовної освіти, зокрема й на Поділлі.

У фонді 301 «Жандармське управління Подільської губернії» зберігаються дані про віросповідання і підданість вчителів і учнів, неблагонадійність окремих педагогів і студентів, заходи щодо недопущення до роботи і навчання таких осіб тощо [7, арк.132–133; 8, арк.1–2].

Автором найбільш повно опрацьовано справи фондів Хмельницького обласного державного архіву, це зокрема: дирекція народних училищ (ф.67), Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (ф.319), Летичівська чоловіча гімназія (ф.55), Кам'янець-Подільська Маріїнська жіноча гімназія (ф.65), Кам'янець-Подільська Славутинська жіноча гімназія (ф.684), Кам'янець-Подільське 8-мікласне технічне училище (ф.66), Проскурівське Олексіївське реальне училище (ф.57), Кам'янець-Подільська художньо-ремісничка майстерня (ф.63), Подільська духовна семінарія (ф.64) та інші. У роботі широко використані також архівні документи і матеріали фондів: канцелярія Подільського губернатора (ф.228), Подільська губернська земська управа (ф.233) та інші, які містять цінні відомості з історії освіти Поділля.

Так, наприклад, у фонді 67 «Дирекція народних училищ Подільської губернії» зберігається 683 справи (1830–1919 рр.). Посада директора народних училищ була введена указом сенату від 26 січня 1803 р. У 1803-1831 рр. він підпорядкувався попечителю навчального округу Віленського університету, з 1832 р. – попечителю Київського навчального округу. В обов'язки директора входили питання нагляду і відповідного контролю за навчально-виховним процесом в міністерських школах і училищах, за політичною благонадійністю учителів і учнів. Фактично директор був провідником імперської політики царського уряду в галузі народної освіти на території Подільського регіону. У фонді зосереджені циркуляри міністерства народної освіти, управління Київського навчального округу, розпорядження попечителя, звіти, рапорти, відомості, статистичні дані про стан навчальних закладів в губернії (1838, 1852, 1858-1863, 1865-1869, 1905, 1909, 1914, 1915, 1918, 1919 рр.). Також тут містяться протоколи педагогічних рад шкіл і училищ, листування з поточних справ, матеріали обстеження училищ [1, с.69].

4517 справ зберігається у фонді 319 «Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія» (1837–1920 рр.). Серед цих документів журнали засідань педагогічної ради (1842, 1856 – 1863, 1865 – 1869, 1888 – 1889, 1893, 1895, 1902, 1904, 1908 – 1909, 1911 – 1915, 1917 – 1919 рр.), книги протоколів класних комісій, батьківського комітету, господарського комітету гімназії. Тут також містяться справи та листування про прийом учнів, перехідні іспити та екзамени на атестат зрілості; про успіхи і поведінку учнів; листування про поліпшення викладання російської та грецької мов; рапорти директора гімназії про становий національний склад викладачів і учнів гімназії (1880-1907, 1911 рр.); справи про участь гімназії в різноманітних виставках; бухгалтерські документи тощо [1, с.69–70].

У 1864 р. в Кам'янці-Подільському була відкрита Маріїнська жіноча гімназія, що підпорядковувалася відомству імператриці Марії. У фонді 65 цієї гімназії зберігається 539 справ (1864–1919 рр.), в яких містяться циркуляри та розпорядження відомства імператриці Марії, розпорядження Подільського губернатора, листування з міністерством народної освіти, протоколи засідань педагогічної ради (1865–1867, 1904, 1912–1913 рр.), педагогічних конференцій (1874, 1885, 1898, 1904, 1905, 1908, 1909, 1911, 1913 рр.), засідань господарського комітету, звіти про діяльність гімназії, загальні відомості про успішність і поведінку учениць, їх іменні книги, атестати, свідоцтва і посвідчення, кошториси та інші бухгалтерські документи [1, с.70–71].

У фонді 66 «Кам'янець-Подільське 8-класне технічне училище» зберігається 1738 справ (1903–1920 рр.), в яких містяться циркуляри та розпорядження вищестоящих управлінських структур, протоколи засідань педагогічних рад, господарського комітету училища, щоденники-журнали й інші матеріали про роботи ферми та дослідного поля училища, відомості про успішність учнів, книги прибутків і видатків коштів училища тощо [1, с.71].

Цінні матеріали щодо розвитку церковної освіти у нашому краї знаходяться у фонді 315 «Подільська духовна консисторія» (13493 справи, 1795–1919 рр.) та у фонді 64 «Подільська духовна

семінарія». У фонді 228 «Канцелярія Подільського губернатора» (10784 справи, 1795–1917 рр.) зберігаються архівні документи щодо відкриття навчальних закладів у Кам'янець-Подільському, Балті, Могилів-Подільському, Вінниці, щодо діяльності народних училищ і церковнопарафіяльних шкіл, рапорти директора народних училищ, повітових справників про революційну агітацію серед учнів і вчителів, про страйк учнів Немирівської чоловічої гімназії тощо [2, с.10–15].

У державному архіві Вінницької області збереглися дані про Вінницький учительський інститут (ф.54), реальні училища: Вінницьке (ф. 15) і Могилів-Подільське (ф.16), комерційні училища: Вінницьке 7-ми-класне (ф.20), Могилів-Подільське (ф.48) і Тульчинське (ф.698). Найбільше архівних документів (понад 2,5 тисячі) стосується історії гімназій. Це більше 10 фондів, в яких зберігаються справи чоловічих і жіночих гімназій Вінниці, Жмеринки, Гайсина, Брацлава.

Найбільш повна інформація про навчальні заклади Поділля знаходиться у таких архівних справах як звіти за окремі роки, протоколи засідань педагогічних рад чи конференцій, навчальні плани і програми, фінансові звіти, списки учителів та учнів, їх особові справи тощо. Особливу цінність становлять протоколи засідань педагогічних рад чи конференцій за окремі роки. З них можна дізнатися про розподіл навчальних годин між учителями, ставлення учителів до вирішення тих чи інших важливих питань діяльності навчальних закладів тощо. Архівні справи з книгами протоколів педагогічних рад дають унікальну можливість для вивчення політики царизму відносно кадрових питань, а також різних типів середніх шкіл і практичного їх втілення у навчальних закладах. Значне місце під час засідань педагогічних рад займали питання про заслуховування циркулярних розпоряджень попечителя Київського навчального округу, інших урядових повідомлень та постанов, а також питання про успішність і поведінку учнів, прийом і звільнення вчителів, звільнення від плати за навчання, перевід у старші класи та інші.

В архівних документах наявні протоколи обстеження шкіл, доповіді окремих осіб і товариств про середні навчальні заклади, педагогічні кадри, прохання різного характеру, заяви тощо. Значну цінність становлять архівні справи, у яких збереглась переписка місцевих шкільних властей з Міністерством народної освіти, Міністерством торгівлі і промисловості, Відомством установ імператриці Марії, місцевими органами влади, громадськими організаціями тощо. Для вивчення діяльності різних типів середніх шкіл краю важливе значення мають архівні справи, що містять кошториси доходів і витрат, фінансові звіти та інші бухгалтерські документи. Вони проливають світло на багато сторін їх діяльності, допомагають краще зрозуміти механізм функціонування навчальних закладів, систему роботи з педагогами і учнями.

Наявні документи і матеріали, що зберігаються в фондах державних архівів України, а також багаточисленні друковані видання (особливо статистичного характеру), періодична преса тих часів, дають можливість для об'єктивного, наукового висвітлення історії підготовки вчительських кадрів краю в зазначений період. Особливої уваги заслуговують «Циркуляри по Києвському учебному округу», які щомісячно видавались Управлінням навчального округу і складались з двох відділів – офіційного і неофіційного. В офіційному відділі ми знаходимо усі необхідні керівні вказівки для навчальних закладів, що перебували у віданні Міністерства народної освіти: закони, царські повеління, постанови Сенату, розпорядження Міністерства народної освіти і Ученого комітету тощо. У неофіційному відділі містились статті педагогічного, наукового і загальнолітературного характеру, критичні замітки про книги, шкільна хроніка тощо.

У фондах Вінницького та Хмельницького державних архівів зберігається чимало періодичних видань, релігійної літератури, в яких висвітлюються різноманітні аспекти освітньої сфери Поділля в зазначений період. Насамперед це стосується «Подільських єпархіальних відомостей», офіційного періодичного видання Подільської православної єпархії, що стало виходити друком у Кам'янці-Подільському із січня 1862 р. До 1882 р. журнал публікувався двічі на місяць і мав обсяг до двох аркушів невеликого книжкового формату. У 1880-1905 рр. його періодичність зросла вдвічі. За затвердженою Синодом програмою часопис складався з офіційної і неофіційної частин, кожна з яких мала чітко визначене тематичне спрямування, рубрики, призначення [9, арк.1–2]. В офіційній частині в основному друкувалися царські маніфести, повеління, укази по духовному відомству, оприлюднювалися керівні розпорядження Синоду та інших духовних установ – як загальні, так і ті, що стосувалися Подільської єпархії. Варто зазначити, що з 1868 р. було запроваджено систематичну публікацію документів Семінарського і училищного правління щодо проведення реформ духовної освіти на Поділлі відповідно до нових семінарських та училищних статутів, запроваджених 1867 р. [10, с.112–115].

В неофіційній частині чільне місце займали історико-краєзнавчі праці, дослідження з історії освіти на Поділлі, публікації з питань освіти і виховання молодого покоління, поширення грамотності серед найширших верств мешканців краю. Широко висвітлювалися здобутки і труднощі в просвітницькій діяльності священнослужителів [11, с.318–322].

Необхідно зазначити, що значна кількість документів щодо освітньої сфери Поділля та її історії знаходиться в архівних, наукових та музейних установах Росії, Польщі, Чехії, Німеччини, Словаччини, США, Канади, дослідницьких центрах української світової діаспори.

Висновки... Таким чином, вивчений та проаналізований вищезазначений матеріал дозволяє розглянути на комплексній основі суть, зміст і значення архівних документів у дослідженні освітньої історії Поділля. Практичне значення проведеного дослідження ми вбачаємо у тому, що матеріали і висновки дослідження можуть бути використані викладачами вузів при читанні курсів історії освіти і педагогічної думки в Україні, історії культури, історії краю тощо, розробці історико-педагогічних спецкурсів, посібників, підручників, інших навчально-методичних матеріалів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державні архіви Хмельницької області : путівник. – Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 2005. – 474 с.
2. Державний архів Хмельницької області / [автори-упорядники П. Слободянюк, Г. Осадча]. – Хмельницький, 2005. – 12 с.
3. Степанович Є. П. Фонд Київського навчального округу як джерело про розвиток мережі культурно-освітніх закладів та шляхи формування кадрів вчителів на Україні в другій половині XIX ст. / Є. П. Степанович // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип. 7. Республіканський міжвідомчий збірник. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 52–55.
4. Статистические таблицы к отчету об учительских семинариях Киевского учебного округа за 1915 год. – К., 1916. – 12 с.
5. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии Учительских институтов и Учительских Семинарий за 1915 год. – К., 1916. – 15 с.
6. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии педагогических курсов для приготовления учителей и учительниц начальных училищ за 1911 год. – К. : Типография Т-ва И. Н. Кушнеров и КО, 1912. – 15 с.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 301, оп. 1, спр. 429.
8. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 857, спр. 454.
9. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 664, спр. 667.
10. Распоряжение по духовно-учебному ведомству // Подольские Епархиальные Ведомости (официальный отдел) – 1868. – № 6. – С. 112–115.
11. Григорук О. «Подольские Епархиальные Ведомости» як джерело з церковної історії Поділля / О. Григорук // Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 318–322.

Анотація

Н.Ю.Балабуст

Источники историко-педагогического исследования по становлению и развитию педагогического образования в Подольской губернии во второй половине XIX - начале XX в.

В статье проанализированы материалы фондов государственных архивов Киева, Винницы и Хмельницкого по развитию образовательной сферы Подолья в условиях инкорпорации края в систему Российского государства, становления педагогического образования в указанный период, освещена имперская политика царского правительства по подготовке учительских кадров, материально-техническая база учебных заведений, социальное и материальное положение педагогов региона и т.д. Особенно важное значение имеют архивные материалы из фондов 707, 442, 315, 301 Центрального государственного исторического архива в г. Киеве, фондов 55, 57, 63, 64, 65, 66, 67, 228, 233, 315, 319, 684 Хмельницкого областного государственного архива, фондов 16, 20, 48, 54, 698 Винницкого областного государственного архива.

Ключевые слова: *Подолье, источники, архивы, фонды, педагогическое образование, учебные заведения, подготовка педагогических кадров, имперская политика, царское правительство.*

Summary

N.Y.Balabust

Source Base of Historical and Pedagogical Research on the Formation and Development of Teachers Education in Podillya in the Second Part of XIX Century - Beginning of Twentieth Century

The article is based on the analysis of the materials of the state archives from Kyiv, Vinnytsia and Khmelnytsky regarding the development of Podillya education sector during the process of region incorporation into Russian state system. Also the article highlights formation of teachers' training education during the mentioned period, impact of the imperial policy of the tsarist government on teachers' training education, infrastructure and material provision of the educational institutions, social and financial status of the teachers in the region. The most useful archives in this regards are from collections 707, 442, 315, 301 of the Central State Historical Archive in Kyiv, collections 55, 57, 63, 64, 65, 66, 67, 228, 233, 315, 319, 684 of Khmelnytsky Regional State Archive, collections 16, 20, 48, 54, 698 of Vinnytsia Regional State Archive.

Key words: *Podillya, source base, archives, collections, teacher education, schools, teachers training, imperial policy, the tsarist government.*

Дата надходження статті: «8» жовтня 2013 р.